

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 477.4:262.14(058.244)«19»

DOI: 10.31651/2413-8142-2022-27-Prysiazhniuk

Yuriy Prysiazhniuk

PhD hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Cherkasy. Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Prysiazhniuk, Y. (2022) Methodical aspects of teaching agricultural history (in the late 18th – early 19th century) in general secondary education institutions. *Ukrainysky Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 27, 61-66. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2022-27-Prysiazhniuk

METHODICAL ASPECTS OF TEACHING AGRICULTURAL HISTORY (IN THE LATE 18TH – EARLY 19TH CENTURY) IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. Purpose. The purpose of the research involves the optimization of modern methods of teaching the agricultural history of Ukraine (in the late 18th – early 19th century) in the ninth grade of the institutions of general secondary education.

Scientific novelty. The author proposes and substantiates the working hypothesis that relatively more filling of educational programs with agrarian topics (content), in particular in relation to the end of the 18th – the first half of the 19th centuries, is demanded by science and social needs. Concretely, this expediency is motivated by at least several factors. First of all, the originality of the history of Ukraine precisely in the context of the dominance of the agrarian (agricultural) way of life of the majority of the population in it, as well as a rather long period of preservation of the foundations of traditional society in the conditions of its «too slow» modernization (primarily in the mental aspect). Secondly, the challenges facing the Ukrainian public in understanding its future historical «depeasantization». Thirdly, the relevance of the research tasks of the «peasant nation» problem, as it is formulated by modern European historiography.

Conclusion. The teaching of various aspects of the agrarian history of Ukraine at the end of the late 18th – early 19th century in general secondary education institutions was analyzed. The author substantiates the position on preserving the relevance and significance of teaching the agricultural past at the stage of transition of secondary schools to the New Ukrainian School, based on current legislation, guided by their own long-term professional practice and, moreover, generalized experience of fellow teachers. The general result of the study is that in recent decades, interest in the agricultural history of Ukraine has declined markedly, which is not entirely justified, especially given the didactic and educational challenges facing Ukrainian society today.

The author proposes and substantiates the hypothesis that the state of historical science and modern Ukrainian society is in demand for a «return» to a greater «replenishment» of the curriculum of general secondary education institutions, in particular the end of the late 18th – early 19th century. This expediency is motivated by several factors. First, the originality of the history of Ukraine, precisely in the context of the dominance of the agrarian (agricultural) way of life of the majority of the population, a long period of preserving the foundations of traditional society in its «too slow» modernization (especially in the mental aspect). Secondly, the challenges facing the Ukrainian public in understanding its future historical «resettlement». Third, the relevance of the study of the problem of «peasant nation», as it was formulated in modern European historiography. The author sees further prospects for methodological improvement in the idea of students acquiring the necessary competencies based on the creation of interdisciplinary knowledge.

The proposed theoretical and practical perspectives of the study give reason to believe that teaching the history of Ukraine in general secondary education, especially in the context of its agricultural component, needs significant correction. The author considers it expedient to significantly transform the content of this discipline, paying attention to the new methodological support of this process.

Key words: village, peasantry, peasant nation, agrarian society, agriculture, test, methodology.

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор кафедри історії України,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Присяжнюк Ю. Методичні аспекти викладання аграрної історії кінця XVIII – першої половини XIX ст. у ЗСО. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 61-66. doi: 10.31651/2413-8142-2022-27-Prysiazhniuk

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. У ЗЗСО

Анотація. *Мета* розвідки – з огляду на сучасні вимоги, оптимізувати методичні прийоми викладання історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. у дев'ятих класах.

Наукова новизна. Автор пропонує й обґрунтовує робочу гіпотезу про те, що порівняно більше наповнення навчальних програм аграрною тематикою (змістом), зокрема щодо кінця XVIII – першої половини XIX ст., затребувано наукою та суспільними потребами. Конкретно така доцільність мотивована щонайменше кількома чинниками. По-перше, самобутністю історії України саме в контексті домінування в ній аграрного (сільськогосподарського) способу життєдіяльності більшості населення, також – досить тривалим періодом збереження основ традиційного суспільства в умовах його «занадто уповільненої» модернізації (насамперед у ментальному аспекті). По-друге, викликами, які постають перед українським загалом у розумінні його прийдешнього історичного «розселення». По-третє, актуальністю завдань дослідження проблеми «селянська нація», як вона сформульована сучасною європейською історіографією.

Висновки. Спираючись на положення чинного законодавства, зокрема й галузевих нормативно-правових актів, керуючись власною професійною практикою та, принагідно, узагальненим досвідом колеґ-учителів, автор робить обґрунтовані висновки про збереження та зростання актуальності викладання аграрної минувшини на етапі переходу закладу загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) до НУШ. Подальші методичні вдосконалення автор вбачає в ідеї набуття учнями потрібних компетентностей на основі творення міждисциплінарних синтезів-знань.

Проаналізовано викладання різних аспектів аграрної історії України кінця XVIII – початку XIX ст. у закладах загальної середньої освіти. Автор обґрунтовує позицію щодо збереження актуальності та значущості викладання аграрної минувшини на етапі переходу загальноосвітніх навчальних закладів до Нової української школи, спираючись на чинне законодавство, керуючись власною багаторічною професійною практикою та, більше того, узагальненим досвідом колеґ-педагогів. Загальний підсумок дослідження полягає в тому, що за останні десятиліття інтерес до історії сільського господарства України помітно знизився, що не зовсім виправдано, особливо зважаючи на дидактичні та освітні завдання, які постають сьогодні перед українським суспільством.

Автором запропоновано та обґрунтовано гіпотезу про те, що стан історичної науки та сучасного українського суспільства вимагає «повернення» до більшого «поповнення» навчальних програм закладів загальної середньої освіти, зокрема кінця XVIII – поч. XIX століття. Така доцільність обумовлена кількома факторами. По-перше, своєрідність історії України, саме в контексті домінування аграрного (землеробського) способу життя більшості населення, тривалого періоду збереження основ традиційного суспільства в його «надто повільній» модернізації (особливо в психічному аспекті). По-друге, виклики, які постають перед українською громадськістю в осмисленні її майбутнього історичного «переселення». По-третє, актуальність дослідження проблеми «селянської нації», як вона була сформульована в сучасній європейській історіографії. Подальші перспективи методологічного вдосконалення автор вбачає в ідеї набуття студентами необхідних компетентностей на основі створення міждисциплінарних знань.

Запропоновані теоретичні та практичні аспекти дослідження дають підстави вважати, що викладання історії України в системі загальної середньої освіти, особливо в розрізі її аграрної складової, потребує суттєвої корекції. Автор вважає за доцільне суттєво трансформувати зміст цієї дисципліни, звернувши увагу на нове методичне забезпечення цього процесу.

Ключові слова: село, селянство, селянська нація, аграрне суспільство, сільське господарство, тест, методика.

Постановка проблеми. Тематика аграрного суспільства, яке в советську добу професійні дослідники інтерпретували через поняття «класова боротьба» чи порівняно нейтральний термін «масова історія», а в період державної незалежності України – частіше всього як минувшину українського села (селянства), лишається затребуваною і в науковому, і дидактичному значеннях. Це не означає, що її функції не зазнали змін у концептуальному розумінні. Варто лише переглянути зміст сучасних підручників для середніх і старших класів ЗЗСО, як стає зрозуміло, що за останні десятиліття навчальний контент аграрної історії, а відтак і її просвітницька роль помітно трансформувалися.

Обравши для дослідження період кінця XVIII – першої половини XIX ст. (до 1860-х рр.), першочергову увагу звертаємо на змістовне наповнення тематичних уроків та їхнє методичне забезпечення. Зі зрозумілих причин запропоновані нами дидактичні розробки й завдання мають бути орієнтованими на запити дев'ятикласників.

Формулюючи проблему розвідки комплексно, дотримуємося думки, що будь-який варіант методичного забезпечення навчального процесу потребує від учителя вирішення питання вибору/відбо-

ру. Справа в тому, що ефективність кожного уроку надто залежить від уміння оптимізувати процедуру комплектації наративу конкретними фактологічним матеріалом і власне методичними прийомами. У наш час це нерідко доводиться робити в майже екстремальних умовах, скажімо, коли вчителю-практику випадає мати справу з радикальним і безальтернативним скороченням (обмеженням) аудиторних годин. Тому фахове «розміщення» всієї минувшини України в лімітовану кількість діалогів із учнями вимагає від нього великої майстерності. Оскільки вчитель приречений на відбір, для нього важливо підійти до цієї процедури без зайвого формалізму. Ліпшими, на нашу думку, є такі підходи: 1) проблемне подання тематичного матеріалу; 2) термінологічний (поняттєвий) аналіз ключових подій (явищ); 3) персоналізоване бачення історичних епох (культур). Ці мірки-критерії дають змогу зосередитися на зручних для сприйняття учнями мікро-історичних сюжетах і в такий спосіб продуктивно прояснити суттєві аспекти історичного процесу як такого. Водночас вони не лише уможливають економію дефіцитного часу, а й додатково поживляють інтерес аудиторії до історії. Авторський досвід засвідчує, що це особливо ефективно тоді,

коли об'єктами аналізу стають «живі» люди, тобто історичні постаті, з якими, про чи навколо яких учителю вдається вибудувати оригінальні й розвиваючі комунікації з учнями. Загалом же в цьому контексті аграрна історія таїть як широкі пізнавальні можливості, так і очевидні методологічні пастки.

Мега розвідки ґрунтована на ідеї, що «без всебічного, по суті перманентного процесу вивчення минулого селянства» неможливо збагнути сутності історії такої «землеробської» країни, як Україна¹. У цьому разі її визначаємо конкретною потребою оптимізації методичних прийомів викладання історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. у дев'ятих класах ЗЗСО.

Виклад основного матеріалу. Однією з зазначених вище пасток є помітна тематична невідповідність змістовного наповнення календарного планування, що його дотепер рекомендує Міністерство освіти і науки України. Справа в тому, що про аграрне суспільство як таке мова в ньому взагалі не йде, тоді як поява наступного в історичній перспективі індустріального суспільства репрезентована досить наполегливо й переконливо.

Аби зрозуміти ситуацію краще, ширше торкнемося програмно-дидактичних аспектів викладання історії України в першому півріччі дев'ятих класів, які так чи так пов'язані з аграрною тематикою. Отож, щодо періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., то в державній програмі наразі йдеться про «добу модернізації, соціально-економічне становлення населення (десь як відгомін совєтської історіографії – Ю. П.), село як центр традиційної культури, чумацький промисел, кризу кріпосницької системи, Йосифінські реформи, соціальні протести, повсякденне життя, становище жінки»². Зайвий раз переконуємося, що жодного акценту на «аграрність» традиційного суспільства тут не зроблено. Для порівняння, друга половина XIX ст. буде представлена аграрним «сегментом» дещо щедріше. Автори програми виокремлюють там «Велику реформу 1861 р., модернізацію сільського господарства, соціально-економічний розвиток регіонів, розширення внутрішнього ринку, зміни в соціальній структурі суспільства, селянську реформу в Австрійській імперії (1848), кооперативний рух та трудову еміграцію»³. Нарешті, початок XX ст. презентують «столипінською аграрною реформою, змінами у світовідчутті людей (треба думати, що й селян)»⁴. Хоча й у цьому разі такі важливі аспекти як Селянська революція (з 1902 р.), селянські бунти 1906-го та наступних років, аграрне питання в українських фракціях Державної думи пропонують вивчати в дещо завуальованому вигляді – їх розміщено в контекст більш загальних тем, як, приміром, «Події революції 1905–1907-х рр. в Україні» та ін.

Також у державній програмі зовсім мало місця відведено аграрній історії поляків, євреїв, дещо

краще, але все ж недостатньо – господарюванню на землі німецьких та інших колоністів. Таку вибірковість пояснюємо певною традицією змістовного компонування шкільних навчальних програм. Вона сформувалася орієнтовно в 1990-х рр., коли в умовах кризи «марксистсько-ленінської» методології науковці й методисти перебували в пошуках альтернативних парадигм історичного минулого. Автори навчальних програм керувалися пересічно не інноваційними на той час науковими поглядами та підходами, а намагалися передусім «вписатися» в нову політичну кон'юнктуру. По суті це була невинувато спрощена відповідь на складне питання. У такий спосіб чиновники намагалися чимшвидше задовольнити все те ж нове державне замовлення, що фактично означало заміну комуністичного ідеологічного підґрунтя на національне (націоналістичне) при збереженні вірності самій монометодології. Підтвердженням такого повороту у вищій школі стало повсюдне запровадження замість «Історії КПСС» нової обов'язкової навчальної дисципліни – «Історії України». Ситуація була типовою для всієї системи освіти, щоправда, у середній школі цей перехід виявився дещо гнучкішим. Основна відмінність полягала в тому, що кожний учитель тоді отримав можливість проявити власне ставлення до «націоналізованого» предмету. Тож, одні вчителі, переважно люди старшого віку, спокійно «дочитували історію» за старими конспектами, принагідно відкидаючи саму ідею внесення якихось змін до звичних для себе наративів, другі, а це переважно молоді колеги, навпаки, прагнули якомога швидше впоратися з «білими плямами» історії й опанувати національний дискурс. Недоліком діяльності перших був нездоланий консерватизм мислення з «методами минулого чи позаминулого століття», тоді як других – ментальна орієнтація на так звану «єдино-правильну» модель інтерпретації минулини⁵. Упоратися з цією залежністю вдавалося далеко не всім.

Окреслений стан справ зумовив саме ту структурну колізію, яка визначена як предмет нашого пізнавального інтересу. Своїм змістом масова історія, що була такою популярною в совєтській історіографії через зобов'язання істориків обґрунтовувати процеси й тенденції «наростання класової боротьби», якимось несподівано почала втрачати свою привабливість. Кажучи інакше, сталий інтерес до селянської «боротьби проти поміщицько-капіталістичного гноблення... кріпосництва», водночас перестав спокушати і дослідників, і вчителів, і учнів⁶. Це, щоправда, викликало стурбованість окремих представників академічного наукового середовища, проте їхні заклики продовжувати комплексні дослідження соціально-економічної проблематики, які лунали на адресу молодших науковців (найчастіше в університетських аудиторіях), лишалися непочу-

1 Боряк Т. Усноісторичні джерела про подвірні обшуки під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Вип. 67. С. 82–91.

2 Власов В. Історія України. Київ: Літера ЛТД. 2017. С. 18.

3 Ibid. С. 129.

4 Ibid. С. 234–235.

5 В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ: Наш Формат. 2021. С. 223.

6 Кондуфор Ю. Історія Української РСР: короткий нарис. Київ: Наукова думка. 1981. С. 232.

тими. Зрештою, певну позитивну відповідь на цю колізію буде дано, проте її якість, надто щодо сучасного ((пост)модерного) методологічного обґрунтування історико-аграрних студій, а відтак і методичного забезпечення навчального процесу, бажатиме кращого.

На цій суперечності варто зупинитися докладніше, адже маємо справу, з одного боку, зі старими/новими підходами до тлумачення масової (у цьому випадку аграрної, сільськогосподарської, селянської) історії, з іншого, – з особливостями залучення отриманих знань до викладання їх учням середньої (базової) ланки ЗЗСО, зокрема дев'ятикласникам.

Уважне знайомство зі структурою та змістом нині використовуваного вчителями багатьох навчальних закладах підручником із історії України (під редакцією В. Власова) дає підстави з іншого боку вказати на вищезазначені загальні невідповідності. Вони стосуються все тієї ж «несподіваної» появи індустріального (чи модерного) суспільства, до того ж автор не оминув увагою актуальних для такого методологічного зміщення пріоритетів – етносу, нації, національного відродження, національної самосвідомості. Віддаючи саме їм належне, він лише принагідно нагадав, що «протягом XIX ст. соціальний поділ населення не відзначався строкатістю», а при тому ще й на початку XX ст. «93% українського населення Російської імперії становитимуть селяни»⁷. Власне ця статистика дає підстави вести мову про довготривале збереження в Україні аграрного (домодерного) суспільства, про що в програмі й підручнику не йдеться.

Репродукція добре відомої картини І. Їжакевича «Кріпаків міняють на собак» (1952), яка розміщена в згаданому виданні, цілком однозначно підсилює враження, що автор прагне нав'язати вчителю й учням соціально-правову оцінку становища панщинників і не претендує на соціокультурний вимір їхнього місця й ролі в історії. Виходить, що кріпаки – це верства населення, яка постає як така, що «позбавлена найелементарніших людських прав», але чому не та, яка є «носієм духовності та національної ідентичності». Тобто, на нашу думку, даремно проігноровано ту обставину, що вже через одне-два покоління селян про них доведеться писати в дусі концепції чеського вченого М. Гроха, пропонуючи три добре знані сучасним дослідникам фази націотворення «бездержавного народу» – від «наукового зацікавлення» до «патріотичної агітації» та «масового національного руху»⁸. І в цій трансформації пересічному сільському люду буде відведено роль об'єкта, а не суб'єкта історії – попервах його вичатимуть, далі відкриватимуть для себе його (на-

родні) «скарби» (культуру, мову, історію), зрештою, проголошуватимуть його «безсмертність», пробуджуватимуть, творитимуть з ним «національне громадянське суспільство». І все це завершиться «розгортанням політичної мобілізації з перспективою вибороти політичну автономію» чи державну незалежність⁹.

Безпосереднє знайомство дев'ятикласників із «українськими аграріями» першої половини XIX ст. починається з добре відомого історикам сюжету про «безкарне гноблення країни (України. – Ю. П.) пігмеями-тиранами (російськими чиновниками – Ю. П.)»¹⁰. «Стаючи поміщиками», вони використовували свою владу «з нечуваною жорстокістю, що робило їх об'єктом проклять нещасних (українських – Ю. П.) селян»¹¹. Щоправда, дещо нижче по тексту розміщено зображення селянської родини (сім'ї) за вечерею. Принагідно зазначено, що ця реконструкція виконана на основі образотворчих та етнографічних матеріалів Черкащини. У вічі впадає чистий, добротний, навіть вишуканий одяг людей, особливо нарядний вигляд має традиційне вбрання жінок, що назагал мало кореспондується з вищезазначеними «нешчастями»¹². Така «даніна етнографії» помітно контрастує з наведеним описом соціального становища кріпаків. Поширене поняття «народ» цілком виправдано вжито в дусі самої епохи, тобто співзвучно зі словами «простолюди», «мужики», «селяни», «люди», а не нація¹³.

Наприкінці першого параграфу підручника запропоноване коротке знайомство з життям українського села. Аби надати своєму тексту рис правдивості, автор процитував фрагмент вірша Т. Шевченка, яким, знову ж таки, ідеалізував цей традиційний світ («...Село на нашій Україні – Неначе писанка, село...»)¹⁴. Власне внутрішній устрій села та життя в ньому людей подав як певну суміш історії, обрядів, ритуалів, повсякденних турбот мешканців. Основну ж провину за бідність та негаразди більшою мірою поклав на тогочасні політичні й соціальні еліти, але не самих селян: «Кріпосницькі відносини гальмували розвиток селянського землеробства та тваринництва. Селяни-кріпаки не були зацікавлені в кращому обробітку не тільки поміщицької землі, а й своїх наділів»¹⁵.

Щодо сіл Галичини, Закарпаття, Буковини першої половини XIX ст., то про них у підручнику сказано зовсім мало. Акцент зроблено на все тому ж повсякденному житті, яке «мало чим відрізнялося від попередніх (історичних – Ю. П.) часів»¹⁶. Аби підсилити цю тезу, автор навів фрагмент історичного документу – спогади Я. Головацького про його особисте життя серед селян. Воно виявилось

7 Власов В. Історія України. Київ: Літера ЛТД. 2017. С. 9.

8 Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. С. 47.

9 Ibid.

10 Власов В. Історія України. Київ: Літера ЛТД. 2017. С. 5.

11 Ibid.

12 Ibid. С. 8.

13 Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів XIX ст. *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny*. 2013. С. 202.

14 Власов В. Історія України. Київ: Літера ЛТД. 2017. С. 12.

15 Ibid. С. 13.

16 Ibid. С. 21.

не таким «романтичним», як здавалося цьому відомому діячеві раніше: «Я пізнав незavidне життя хліборобів, що дотепер уявлялося мені в рожевому світлі, безжурною ідилією»¹⁷. Це дає нам підстави розмірковувати – чи виправдано було в такому разі обмежувати виклад навчального матеріалу історією повсякдення, тим більше робити це на тлі очевидної суперечності між зображеннями селян у романтичному стилі й реалістичними текстами про них?

У спробі дати відповідь на поставлене питання звертаємо увагу на додаткові можливості організації та сучасного методичного забезпечення навчального процесу. Водночас, особистий практичний досвід спонукає до педантичного аналізу історичних термінів, визначення основних напрямів розвитку, висловлювання аргументованих суджень щодо розуміння історичних подій, явищ, тенденцій, а також історичних постатей. Цю інтелектуальну роботу має виконувати вчитель. Він же не повинен уникати й більш відповідальної своєї місії – прививати учням уміння/навички віднаходити потрібну інформацію (фактологічний матеріал), комплексно використовувати підручник (також додаткові джерела, зокрема й статистику), при можливості – порівнювати різні інформаційно-аналітичні блоки дидактичної літератури з історії України та всесвітньої історії, встановлювати синхронність подій та ін., зрештою, опрацьовувати мапи як особливі джерела інформації.

Керуючись методологічним принципом, що наукові знання історії починаються з уявлення, учителю слушно буде цілеспрямовано попрацювати саме над поглибленням розуміння учнями тих явищ, які були притаманні аграрній історії першої половини ХІХ ст. У такий спосіб корисно буде допомогти їм з'ясувати сутність кріпосницької системи як такої. Кожне з пропонувананих для аналізу явищ потребуватиме «праці» саме образної уяви, зокрема й щодо аналізу факту перебування багатьох земель по суті в монопольній власності поміщиків. До цього додаватиметься низка характерних рис і відмінностей, як-от наявність певної кількості землевласників із інших соціальних прошарків (купців, духовенства, селян), бодай часткова втрата на той час вотчинних ґрунтів власне дідами, а ще регіональні особливості та ін. Серйозною системною трудностю тут, очевидно, буде звернення уваги учнів на селян, які належали тим же поміщикам, але самі землі у власності не мали, користувалися наділами. Для кріпаків ці «довічні» ділянки були своєрідним джерелом існування, а самим поміщикам – «механізмом» забезпечення їх господарки робочими руками.

Відповідно до потреби глибокого розуміння цієї кріпосницької системи вважається, що дідиці зобов'язані були надати селянам у їхнє постійне користування присадибну землю, польові наділи та угіддя. Попервах може здатися, що на практиці так воно й було. Проте в реальному житті все виглядало якраз до навпаки: «пожиттєву зобов'язаність» від-

чував не поміщик, а селянин. Беручи до уваги ці та інші обставини, учні мають добре продумати, так би мовити, «виробничі» та повсякденно-побутові відносини між цими двома «класами». Підсилити ці міркування-знання треба буде належним усвідомленням статусу кріпаків, які були безправними настільки, що фактично становили поміщицьке «майно», «селюків-хохлів», «бидло» (тут як порівняння з робочою худобою)¹⁸. Щоправда, і тут далеко не все однозначно, позаяк у цих «безмовних рабах» доречно буде разом відчутти й віднайти і колишню «козацьку вольницю», і прийдешніх «вільних хліборобів»¹⁹. Зробити це не так просто, як може здатися попервах, бо навіть попри центральне місце в сучасній українській історіографії козацької теми, добре зрозумілу в останні десятиліття «деяку її кон'юнктурність», воно – козацтво, як соціальна категорія, лишається «недостатньо розробленим»²⁰.

Не все однозначно має бути трактовано щодо натурального характеру господарства, адже втягування сільської людності в товарно-грошові відносини – це не лише констатація регіональної спеціалізації, скажімо, Півдня України, а й обов'язкова «присутність» в аналітичних розмислах чорноморських міст-портів, відхожих промислів, усе ще актуального для абсолютної більшості мешканців наддніпрянських сіл чумацького промислу та ін. Виходитиме так, що ментально селянин жив у традиційному світі, тоді як у своєму повсякденні таки починав оту, поки-що ледве вловиму для його усвідомлення модернізацію. Традиційність «трималася» завдяки примітивному рівню техніки й технологій, фактичній відсутності удосконалень у цій сфері. Чи не найдосконалішим знаряддям праці лишався важкий плуг, запряжений 3–4 парами волів; щодо технологій, то переліг (здебільшого на Півдні) поєднувався з двопіллям і трипіллям, про багатопілля ж не було ще й мови.

Ще раз наголосимо: історичні зміни в розвитку господарства й соціальної сфери, які підважували й поступово руйнували кріпосницьку систему, відбувалися без ідейного осмислення їх селянами. Вони, приміром, лишалися надто далекими до життєвих труднощів своїх власників, їхніх фінансових проблем, складних банківських операцій чи, скажімо, викликів, пов'язаних із кабалою та розоренням. Помітно відчутнішим для простолюду був перехід із натурального оброку на грошовий, бо це означало, що в селян з'явилися додаткові негаразди, наприклад зі збутом вирощеного врожаю. І вже зовсім не в «модернізованому» вигляді, а радше в морально-психологічному поставала перед кріпаками посесія, коли «злих» і «недобрих» людей у їхньому особистому житті помітно збільшувалося.

Загалом пропонувати аналіз проблеми кризи кріпосницької системи учням потрібно на широкому тлі історичних процесів та життєвих обставин, передусім політичних (адміністративних) рішень,

17 Ibid.

18 Вілсон Е. Українці: несподівана нація. Київ: «К.І.С.». 2004. С. 135.

19 Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. Москва: Из-во АН СССР. 1946. С. 85–87.

20 Литвинова Т. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: ЛІРА. 2011. С. 41.

звичайних норм, «підсилених» звертанням до долі окремих людей (зокрема й представників «мовчазної більшості»), статистичних даних²¹. Власне робочі гіпотези мають бути сформульовані на належному (доступному) теоретичному рівні й, так би мовити, «за межами» тогочасних стереотипних уявлень і думок мільйонів сільських людей, їхніх щоденних молитов, повсякденних захоплень, зітхань, тужинь, плачів.

А ще варто враховувати, що понад половину всіх селян підросійської України становили ті з них, які мешкали на казенних землях – державні та удільні (мали окремий статус до 1838 р.). У 1837–1841 рр. їх із подушного оброку перевели на грошовий, а невдовзі, у 1847–1848 рр., реформою міністра П. Кисельова для них запровадили (чи впровадили) систему самоврядування [див. 8]. Проте й це, знову ж таки, лише зовнішній бік справи. Без проникнення у внутрішній (паралельний) світ учителю складно буде допомогти учням подолати стереотипи шкідливого відчуття «безпросвітної відсталості» українців, патріархальності «своєї історії» та «провінціалізму» української історіографії на тлі провідної західної науки. До арсеналу вчителя пропонуємо ідею перенесення дидактичних акцентів із соціальних конфліктів «на дослідження співпраці, співіснування, добросусідства та приязні», а також «соціокультурної гармонії»²². Як справедливо зазначає польська дослідниця Е. Доманська, у цьому разі «потенційна історія відкриває можливість для побудови (інакшої – Ю. П.) історії, яка посилається на ідею симбіозу як підставу співіснування»²³.

Висновки. Історія України доби кризи кріпосницької системи, як вона представлена в змісті

чинних методичних рекомендацій та дидактичній літературі для ЗСОО, потребує суттєвої корекції, зокрема й у змістовно-методичному аспекті. Багато років історики звертали увагу, але мало що коригували в тому контексті, що за чисельністю сільської людності та її соціокультурним впливом на всі сторони життя, включно з наукою, літературою, мистецтвом, політикою, аграрне суспільство виявилось недостатньо оціненим. В умовах поліваріативності методологічних підходів, якими рясніє сучасна історіографія, окремі епізоди про селян, насамперед щодо констатації їхнього традиційного («незмінного від часів Київської Русі») укладу та бліц-описів повсякденності, і надалі не забезпечують належної репрезентації картини тогочасного життя людей. Протиставлення ж «землеробів» (селян) і «степовиків» (козаків), на чому часто тепер наголошують автори, вносить додаткову складність у розуміння української («малоросійської») спільноти доби «початків модернізації». Такий стан справ, що перевіреним особистим досвідом викладання протягом багатьох років історії України в 9-х класах однієї з черкаських гімназій, спонукає нас дотримуватися запропонованих у цій статті критичних оцінок і рекомендацій.

Подяка. Автор щиро вдячний редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування. Автор не отримав жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Boriak, T. (2022). Usnoistorychni dzherela pro podvirni obshuky pid chas Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini i na Kubani [Oral historical sources about house-to-house visits during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Kuban]. *Etichna istoriia narodiv Yevropy*, 67, 82 – 91. [in Ukrainian].
2. Domanska, E. (2006). Rechi yak inshi. [Things like others]. *Eidos*, 2, 1, 125 – 143. [in Ukrainian].
3. Druzhinin, N. (1946). Gosudarstvennye krestianie i reforma P. D. Kisielieva. [State peasants and the reform of Kiselyov P.], 1. Priedposylky i sushchnost reformy. Moskva : AN SSSR. [in Russian].
4. Istoriiia Ukrainkoï RSR. (1981). [History of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. *Istoriiia Ukrainy*. (2017). [History of Ukraine]. Kyiv: Litera LTD. [in Ukrainian].
6. Lytvynova, T. (2011). «Pomishchyt'ska pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichnyi aspekt) : monohr. [«Landlord's Truth». The nobility of the Left Bank of Ukraine and the peasant question in the late eighteenth – in the first half of the nineteenth century (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk : LIRA. [in Ukrainian].
7. Prysiazhniuk, Yu. (2013). Poniattia «narod» u retrospektsii ukrainskykh i polskykh intelektualiv XIX st. [The concept of «people» in retrospect of Ukrainian and Polish intellectuals of the XIX century]. *Rozdroza. Polsko-ukrainski dyskurs humanistyczny*. Redakcja naukowa : R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Częstochowa ; Humań ; Poznań: Wydawnictwo «Taurus», 201 – 208. [in Ukrainian].
8. Riabchuk, M. (2019). Dolannia ambivalentnosti. Dychotomia ukrainskoï nacionalnoï identychnosti – istorychni prychny ta politychni naslidky. [Overcoming ambivalence. The Dichotomy of Ukrainian National Identity – Historical Causes and Political Consequences]. Kyiv: IPIEND. I. F. Kurasha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Viatrotych, V. (2021). Notatky z kuchni «perepysuvannia istorii» [Notes from the kitchen of «rewriting history»]. K. : Nash Format. [in Ukrainian].
10. Wilson, E. (2004). Ukraintsi : nespodivana natsiia. [The Ukrainians : Unexpected Nation]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.03.2022

Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2022

21 В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ: Наш Формат. 2021. С. 223.

22 Доманська Е. Речі як Інші. *Ейдос*. 2006. №2. 1. С. 133.

23 Ibid. С. 134.